

Т. М. ВИСОТЬКА

ПИТАННЯ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРИМУ ПОЧАТКУ НАШОЇ ЕРИ

На території південно-західного Криму відомо чимало курганів з впускними похованнями і ґрунтових могильників перших століть нашої ери. Не всі з них опубліковані. Публікації ж розкопок окремих могильників в дореволюційних виданнях неповні.

Велику роботу по систематизації різночасових пам'яток південно-західного Криму виконав М. І. Репніков, але його рукопис не опублікований¹. На основі матеріалів М. І. Репнікова написана стаття Г. І. Мосберг². Проте автор розглядає лише поховання Бельбек II і наводить карту не завжди правильно класифікованих могильників. Публікації могильників Інкерманського, Чорноріченського та біля с. Завітне³ сприяють узагальненню зібраних фактів, введенню в науковий обіг неопублікованих матеріалів і доповненню архівними даними деяких попередніх публікацій. Крім того, ці факти дозволяють поставити питання про сарматизацію місцевого населення, про поступове стирання рис скіфської культури, про майнове розшарування, про пересування населення в III—IV ст. н. е. в нові райони півострова. Спробуємо висвітлити ці питання на матеріалі некрополів південно-західного Криму I—IV ст. н. е. (рис. 1). Район вивчення обмежується на півночі і сході долиною р. Альми, на заході — долиною моря, а на півдні — першим пасмом Кримських гір⁴. Могильники, відомі на цій території, поділені на дві групи: впускні поховання в курганах та ґрунтові могильники.

Впускні поховання в курганах

Відомо декілька впускних поховань перших століть н. е. в насип більш ранніх курганів, досліджених в південно-західному Криму. На жаль, деякі з них не опубліковані, а іноді в публікаціях подано лише загальні відомості про поховання.

1. У 1895 р. на правому березі р. Качі (колишня економія Ревеліоті, поблизу с. Краснозір'я) в кургані № 3 Ю. О. Кулаковським було відкрито три впускні поховання⁵. В одному з них небіжчик лежав головою на захід. Біля нього знайдені бронзова фібула, бронзове дзеркало, глиняний глечик.

¹ Н. И. Репников. Материалы к археологической карте юго-западного нагорья Крыма. Рукопис. Архив ИА АН СРСР.

² Г. И. Мосберг. К изучению могильников римского времени юго-западного Крыма.— СА, т. VIII. М., 1946, стор. 113—119.

³ Е. В. Веймарн. Археологичні роботи в районі Інкермана.— АП, т. XIII. К., 1963; В. П. Бабенчиков. Чорноріченський могильник, там же; Н. О. Богданова. Могильник I ст. до н. е.— III ст. н. е. біля с. Завітне Бахчисарайського району.— Археологія, т. XV. К., 1963, стор. 96—109.

⁴ В працю не включено могильники Харакса, радгоспу № 10 і Херсонесу.

⁵ ОАК за 1895 р. СПб., 1897, стор. 17—19; 117—120; Н. И. Репников. Вказ. праця, стор. 280—281.

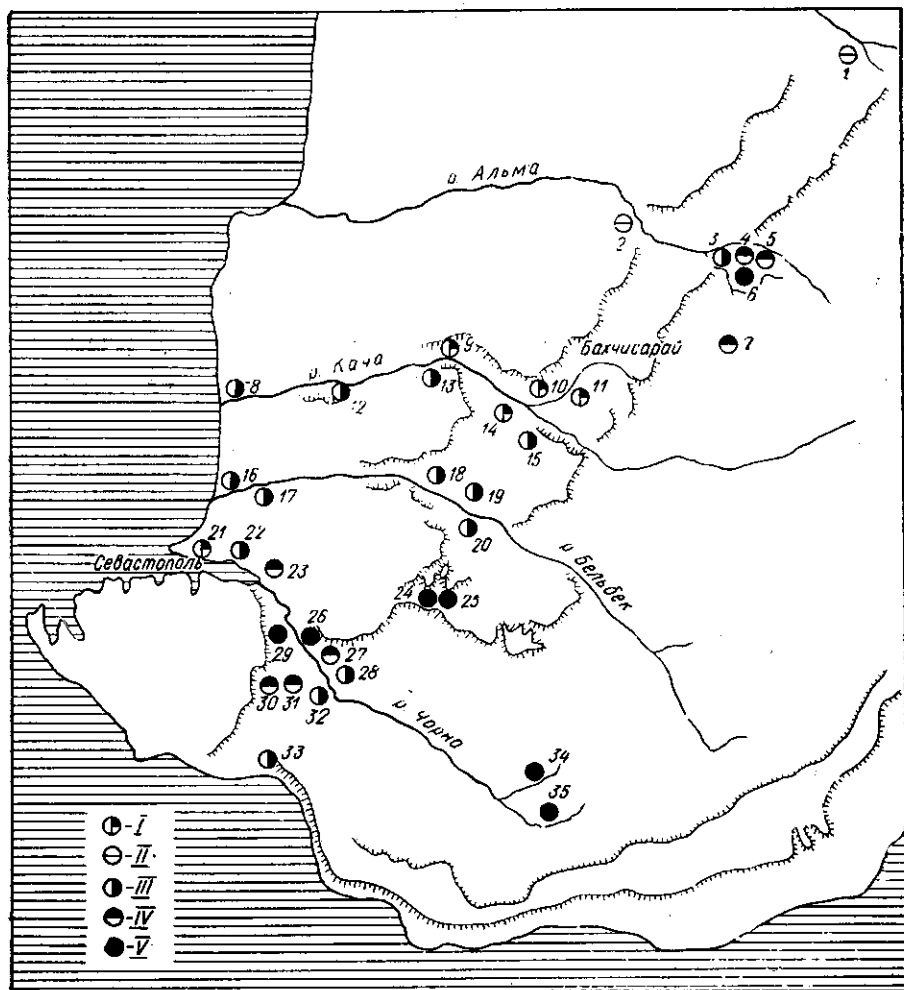

Рис. 1. Схема розміщення могильників перших століть н. е. в південно-західному Криму: I — підкурганні могильники; II — ґрунтові могильники I ст. до н. е.—III ст. н. е.; III — могильники II—III ст. н. е.; IV — могильники III—IV ст. н. е.; V — могильники IV—V ст. н. е. (для цієї групи дана рання дата поховань). 1 — Неаполь Скіфський; 2 — с. Завітне; 3 — с. Озерне-1; 4 — с. Озерне-2; 5 — с. Озерне-3; 6 — Баклинський; 7 — Мангуш; 8 — гирло р. Качі; 9 — поблизу с. Краснозір'я; 10, 11 — поблизу Бахчисарая; 12 — с. Вишневе; 13 — Четкара; 14 — радгосп «Комінтерн»; 15 — Тіберті; 16 — могильник Лепера; 17 — Бельбек I; 18 — Бельбек II; 19 — с. Танкове; 20 — Біюк-Каралез; 21 — Братська могила поблизу Севастополя; 22 — Панайотова Балка; 23 — Інкерманський; 24 — Черкес-Кермен; 25 — Ескі-Кермен; 26 — висота Сахарна голівка; 27 — радгосп № 10; 28 — могильник, відкритий О. Л. Бертьє-Делагардом; 29 — г. Сапуц; 30, 31 — могильники біля Федюхниних висот; 32 — Чорноріченський; 33 — Кефало-Вриси; 34 — с. Передове; 35 — Узен-Баш.

2. У 1904 р. в кургані⁶ поблизу м. Севастополя (рис. 2, 13) М. М. Печонкіним виявлено шість впускних поховань перших століть н. е.

Поховання, за виключенням одного, збереглися добре. В могилах стінки з одного боку були обкладені плитами (рис. 2, 13). Очевидно, всі поховання являли собою підбійні могили, форму яких не зміг визначити М. М. Печонкін⁷. Вхідна яма розміщувалася в східному боці. По-

⁶ Н. М. Печенкин. Раскопки в окрестностях Севастополя.— ИТУАК, № 38, 1905, стор. 34—37. Речі зберігаються в Ленінграді в Музеї антропології та етнографії.

⁷ Н. М. Печенкин. О раскопках, произведенных летом на северной стороне Севастополя и р. Бельбек. ИТУАК № 38, СПб., 1905;— Архів ЛВІА, спр. ИАК, № 161, 1904.

ховані лежали за сарматським звичаєм — головою на південь або південний схід, кисті рук на тазових кістках і, в одному випадку, під тазом. Інвентар поховань різноманітний: червонолакові миски (рис. 2, 1, 2), канфар (рис. 3, 4), кубок рубежу нашої ери з орнаментом по плічках, виконаним в техніці барбатуру (рис. 3, 5), оригінальної форми червонолакова посудина (рис. 3, 1), чашечка з ручками (рис. 3, 2), глек

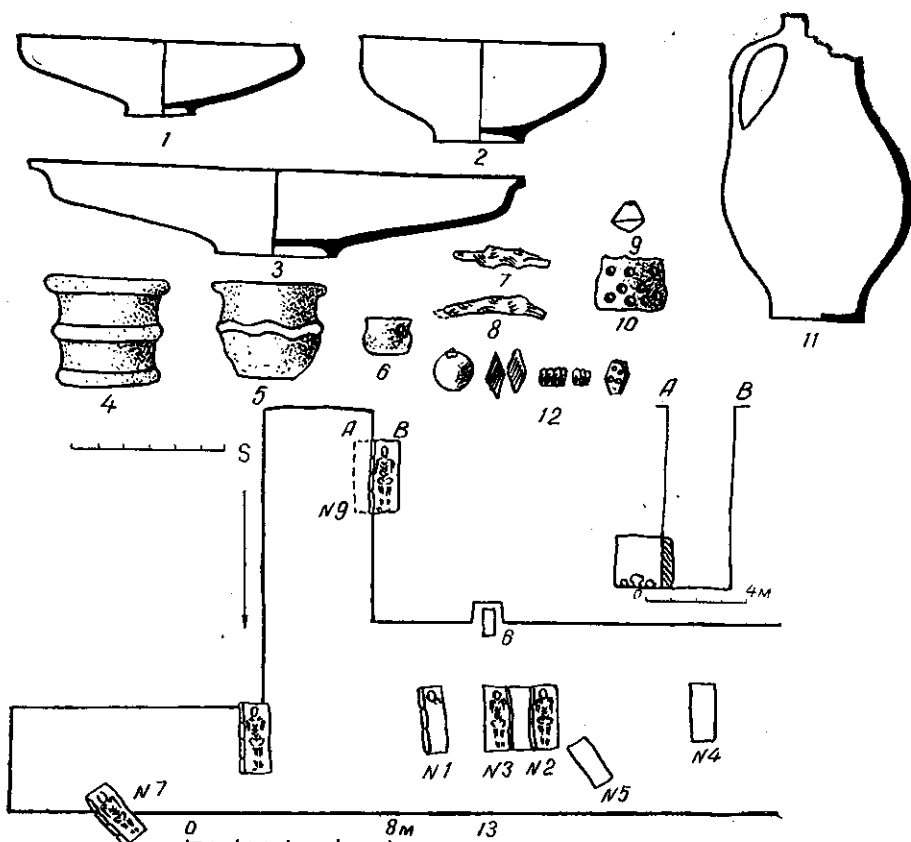

Рис. 2. Курган поблизу Севастополя. Речовий матеріал та схема розміщення поховань.

(рис. 2, 11), блюдо (рис. 2, 3), буролокові мисочки рубежу н. е. з прямими бортиками, по яких рідкою білою фарбою нанесено рослинний орнамент (рис. 3, 6, 7), гончарна посудина (рис. 3, 3). Крім того, знайдено декілька ліпних посудин: мініатюрна курильниця з отворами на тулубі (рис. 2, 10), мініатюрна посудина з ручкою (рис. 2, 6), ліпна курильниця своєрідної форми з хвилястим валиком (рис. 2, 5). Курильницю з подібним орнаментом знайдено в сарматському похованні на Харківщині⁸. Третя курильниця (рис. 2, 4) за формою близька до сарматських⁹. Крім того, в похованнях знайдено два залізних ножі (рис. 2, 7, 8), намисто з пасти, агату і скла (рис. 2, 12), глиняне пряслице (рис. 2, 9). Судячи із знахідок, поховання одночасні. Їх можна датувати рубежем н. е. — I ст. н. е.

⁸ Е. П. Трефилъев. Археологическая экскурсия в Купянский уезд Харьковской губернии, летом 1901 г.— Труды XII АС, т. I. М., 1905, стор. 137, рис. 19.

⁹ М. І. Вязьмитіна. Золота Балка. К., 1962, стор. 53, рис. 28, 1.

3. За 5 км на захід від Бахчисарая у 1896 р. Ю. О. Кулаковським був розкопаний курган, де в підбійній могилі, закладеній камінням¹⁰, виявилось впускне поховання.

4. У 1925 р. в околицях Бахчисарая, на території радгоспу «Комінтерн», проводилось дослідження частково зруйнованого кургану, в якому одне з поховань збереглося краще за інші. Небіжчик лежав у вузь-

Рис. 3. Кераміка з кургану поблизу м. Севастополя.

кій могильній ямі, у витягнутому положенні на спині, головою на південний схід, руки витягнуті вздовж тіла, ноги схрещені. Мабуть, похований був завернутий в кошму. Біля голови стояв червонолаковий глечик. На поясі була залізна пряжка, інкрустована золотим дротиком. Х. І. Кріс і Є. В. Веймарн датують поховання I—II ст. н. е. Крім того, в тому ж кургані виявилось ще чотири дуже зруйнованих поховання того ж часу. Судячи за обрядом і інвентарем (бронзове дзеркало суслівського типу в похованні № 3), їх можна вважати сарматськими.

5. За 3 км на південно-південний захід від Бахчисарая, на території колгоспу ім. Ілліча, у 1953 р. був зруйнований курган, де загинуло, очевидно, два впускних поховання перших століть н. е.¹¹ В музей на-

¹⁰ Х. І. Кріс, Є. В. Веймарн. Курган епохи бронзи близ Бахчисарая.— КСИИМК, вып. 71. М., 1958, стор. 65—71.

¹¹ Є. В. Веймарн. Отчет об эпизодических археологических работах в 1953 г. Архив Бахчисарайської археологічної станції.

дійшли три червонолакові миски I—III ст. н. е. (рис. 4, 1, 2, 4), червонолаковий глек з ручкою (рис. 4, 5), буролаковий глек з орнаментом, виконаним білою фарбою по тулубу у вигляді штрихів і схематичних зображень грон винограду (рис. 4, 3). Подібний за формою, але без орнаменту глек знайдено в Завітнянському некрополі у похованні II—III ст.¹² Тут же знайдений бронзовий браслет із змінними голівками на кінцях (рис. 4, 6), три білих пастових намистини з чорним орнаментом (рис. 4, 7) та уламок флакону з так званого фінікійського скла. За аналогією ці поховання можна віднести до II—III ст. н. е.

Отже, перераховані впускні поховання в курганах датуються рубежем н. е. і першими століттями н. е. За обрядом їх можна вважати сарматськими. Про це свідчать: побудова підбійних могил, вхідні ями яких, за сарматським звичаєм, розміщені зі східного боку; небіжчик орієнтований головою на південь або південний захід, кисті рук покладені на тазові кістки. Поховання супроводжується типовим інвентарем: бронзові дзеркала, сарматські курильниці, підвіски з коралів.

Впускні поховання в курганах можна пояснити інфільтрацією сарматського етнічного елементу в місцеве середовище.

У більшості випадків сармати зазнавали асиміляції, хоча ми й спостерігаємо їх значний культурний вплив. Очевидно, цей процес не завжди проходив рівномірно. В окремих випадках сармати в Криму зберігають свої релігійні уявлення і властивий їм на широкій території (від Оренбурзьких степів до Дону) звичай поховання в курганах. Впускні сарматські поховання рубежу нашої ери свідчать про перший ранній етап проникнення сарматів на півострів.

Грунтові могильники

1. Бельбек I. У 1903—1904 рр. М. М. Печонкіним, поблизу (4, 5 км) дельти р. Бельбек, на схилах Мекензієвих гір було розкопано 22 могильники¹³.

За обрядом поховання можна поділити на три групи: першу, — найбільш численну, становлять 16 могил у вигляді вузьких, прямокутних ям, трохи звужених в ногах або ж з паралельними стінками. Західна та східна сторони ями обкладені кам'яними плитами, такі ж плити перекривають могильну яму зверху (рис. 5, 1а, б, в, г, д). Дно могили посипане піском, в одному випадку — вугіллям. Така форма могильних

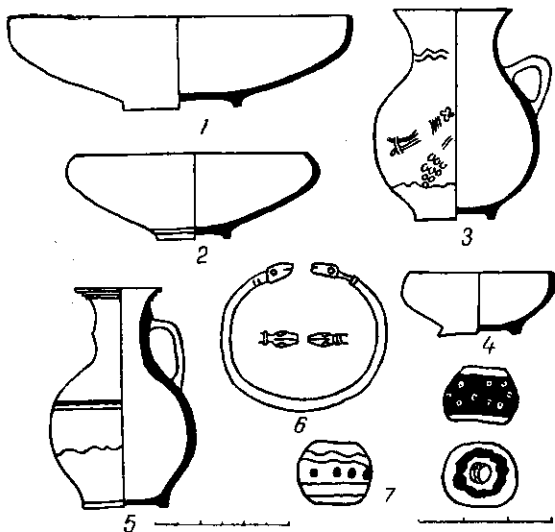

Рис. 4. Знахідки з поховання поблизу м. Бакчисарая.

¹² В. П. Шилов. Калиновский курганный могильник.— МИА, № 60. М., 1959, стор. 492.

¹³ Н. М. Печенкин. Вказ. праця, стор. 31; його ж. О раскопках, произведенных летом на северной стороне Севастополя. Архив ЛВИА.

ям поширена в II—IV ст. н. е. у сарматів Поволжя, Прикубання¹⁴ та Північного Кавказу¹⁵. Обкладення могильної ями кам'яними плитами всередині не характерне для сарматів, але досить поширене в античних похованнях¹⁶.

Могили майже всі пограбовані, і визначити положення похованих в більшості випадків неможливо. Кістяки, які збереглися, витягнуті і орієнтовані головою на південь. Друга група — могили з трупоспа-ленням.

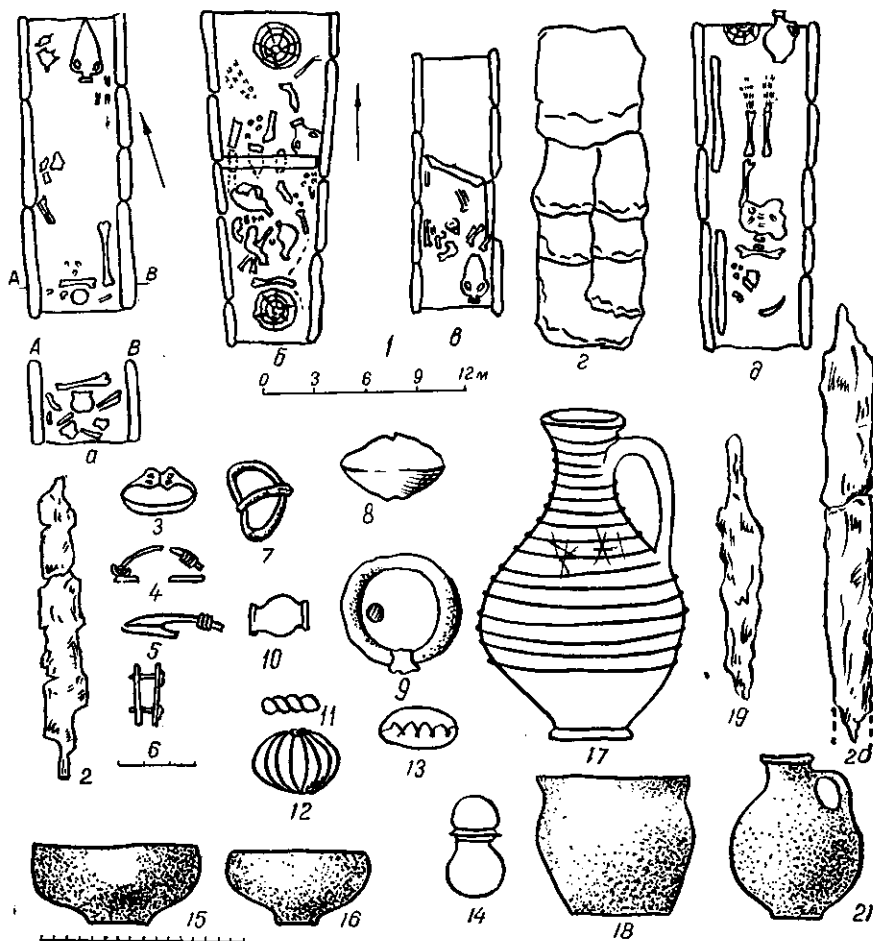

Рис. 5. Могильник Бельбек I. Плани поховань та інвентар.

Третя група складається з двох могил, завалених камінням. Небіж-чики були поховані, як вказує М. М. Печонкін, в сидячому положенні, ногами на південь. Поховальний інвентар різноманітний: світлоглиняні вузькогорлі амфори II—III ст. н. е. (рис. 5, 1 а); червонолакові миски (рис. 5, 15, 16) II—III ст. н. е.; великий червонолаковий глек (рис. 5, 17) з ребристою поверхнею з графіті грецькими буквами, подряпаними на його тулубі. Аналогічні глеки, але меншого розміру (очевидно, херсонеського виробництва), відомі в могильнику біля с. Завітне. Ліпна

¹⁴ К. Ф. Смирнов. О некоторых итогах исследования могильников меотской и сарматской культуры Прикубанья и Дагестана.—КСИИМК, вып. 37, М., 1951, стор. 155.

¹⁵ К. Ф. Смирнов. Археологические исследования в районе с. Тарки.—МИА, № 23, М., 1951, стор. 257.

¹⁶ Е. Г. Кастанян. Грунтовые некрополи Боспорских городов.—МИА № 69, М., 1959, стор. 264—265.

миска і горщик (рис. 5, 18, 21) близькі за формою до сарматських виробів — II—IV ст. н. е. з Нижнього Поволжя¹⁷.

Серед металевих виробів — уламки залізних ножів (рис. 5, 2), мечів (рис. 5, 20). Аналогії їм відомі з пізньосарматського поховання в Біс-Оба в Південному Приураллі¹⁸. В одному з поховань знайдено залізний кинджал (рис. 5, 19) та залишки залізних умбонів від щитів. В двох могилах виявлені залізні вудила, бронзові пряжки, кільця, скріпки (рис. 5, 6, 7, 9), уламки фібул (рис. 5, 4, 5), бронзовий перстень (рис. 5, 3). Багато бус із пасти, агату і янтарю (рис. 5, 10—14), глиняне пряслице (рис. 5, 8), уламки скляних посудин. Крім того, були знайдені й монети: дві — Гордіана III (238—244 рр.) і одна — Деція Траяна (249—251 рр.).

За інвентарем та монетами могильник можна датувати II—III ст. н. е.

Змішаність поховального обряду свідчить про різні культурні традиції. Трупоспалення, очевидно, наслідок античних впливів; з скіфським обрядом пов'язані могили, захарашені камінням. Такий ритуал відомий в некрополі Неаполя Скіфського¹⁹, в могильнику біля с. Завітне²⁰. В інших могилах поховання здійснені за сарматським звичаєм: покладення у вузькій ямі головою на південний захід, підсіпка із вугілля.

2. Бельбек II. Під час розвідкових робіт 1937, 1938 і 1961 років на правому березі р. Бельбек у с. Нижні Кералези (колгосп «Україна» Бахчисарайського району) М. І. Репніковим, Е. В. Веймарном, а потім Н. О. Богдановою і І. І. Гущиною було відкрито десять могил²¹.

Всі поховання, за виключенням одного зруйнованого і одного пограбованого, виявились цілими. Виявлено три типи поховальних споруд: ґрунтові ями, засипані камінням і без нього; підбійна могила (1); склеп (1). Поховані лежали витягнутими, головами на південний захід і північний схід. Один з черепів деформований.

Інвентар поховань бідний: бронзове дзеркало з петелькою для підвішування, червонолакові посудини, декілька світлоглиняних амфор II—III ст. н. е., бронзовий ключик, уламок бронзової фібули, бронзовий перстень, бронзові обкладки шкатулки, дзеркала, підвіски, намисто. За інвентарем могильник можна датувати II—III ст. н. е.

Ряд рис споріднює цей некрополь з сарматськими похованнями: покладення небіжчика головою на південний захід, деформація черепа, сарматське дзеркало з підвіскою²². Засіпка могильної ями камінням свідчить про традиції скіфського поховального ритуалу.

Отже, і цей могильник відбиває проникнення сарматського етнічного елементу в місцеве середовище.

Могильник біля с. Завітне. За 400 м на південний захід від городища Алма-Кермен знаходиться некрополь, що належить городищу²³. Більша частина поховань датується II ст. н. е. — часом найбільш інтенсивного життя городища, хоча некрополь виник в I ст. до н. е.

Н. О. Богданова визначила в могильнику різні типи поховальних споруд; 1) ґрунтові і засипані землею, щільно забиті доверху камін-

¹⁷ В. П. Шілов. Вказ. праця, стор. 505, рис. 63, 9.

¹⁸ К. Ф. Смирнов. Сарматские погребения южного Приуралья.— КСИИМК, вып. 22. М., 1948, стор. 86, рис. 30.

¹⁹ В. П. Бабенчиков. Некрополь Неаполя Скифского.— История и археология древнего Крыма. К., 1957, стор. 121; Э. А. Сымонович. Итоги новых работ на могильнике Неаполя Скифского в Крыму.— Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях ОГАМ. Одесса, 1963, стор. 34.

²⁰ Н. О. Богданова. Могильник I ст. до н. е.— III ст. н. е.— стор. 97.

²¹ Н. И. Репников. Вказ. праця, стор. 246 (6); Е. В. Веймарн. Отчет о раскопках за 1938 г. Архив ИМК АН СРСР; Г. И. Мосберг. Вказ. праця; Н. А. Богданова, И. И. Гущина. Раскопки могильников первых веков н. е. в юго-западном Крыму.— СА, № 1. М., 1964.

²² Г. И. Мосберг. Вказ. праця, стор. 115, рис. 2.

²³ Н. О. Богданова, И. И. Гущина. Вказ. праця, стор. 325—328.

ням ями; 2) могили з заплечками; 3) підбійні могили; 4) плитові могили; 5) склепи. Переважають ґрунтові ями. Вони становлять 60% від загальної кількості могил. В двох випадках зустрілись поховання дітей в амфорах.

У жодному могильнику серед відомих в південно-західному Криму немає такої різноманітності поховальних споруд, що, очевидно, пояснюється етнічною неоднорідністю населення цього району. В порівнянні з іншими могильниками південно-західного Криму некрополь біля с. Завітне містить значно більше елементів пізньоскіфської культури. Останнє відбилось в звичаї засипати ями камінням або споруджувати насип над могилами. Багато рис поховального обряду споріднюють могильник біля с. Завітне з некрополем Неаполя Скіфського, а саме: наявність підбійних могил, ґрунтових ям, забитих камінням, покладення похованих головою на захід. Чимало спільного між ними і в інвентарі: браслети з спіралью обвитими кінцями, браслети із змійними голівками, кільця з шишечками, дзеркала-підвіски, намисто, прясла, сережки, посуд та ін.

Цю спільність некрополів, нам здається, можна пояснити тим, що обидва вони відносяться, в основному, до II ст. н. е., тобто до часу, коли сарматизація місцевого населення ще не зовсім згладила риси пізньоскіфської культури. Як бачимо нижче, Чорноріченський могильник II—V ст. н. е. відтворює процес дальшої втрати елементів скіфської культури і появу нових рис сарматизації.

В деяких похованнях могильника біля с. Завітне кістяки лежали в скорченому положенні на правому боці. Можливо, цей обряд зв'язаний з таврським поховальним звичаєм, хоч скорчене положення покійника відомо і в пізньосарматських курганах Нижнього Поволжя²⁴.

Генетично зв'язувати плитові могили з таврськими кам'яними ящиками, як це роблять П. М. Шульц і Н. О. Богданова,— невірно²⁵. Як ми вказували вище, обкладення могил камінням всередині — наслідок античних традицій. В некрополі зустрінуто плитові могили, що звужуються в ногах, подібно до ям могильника Бельбек I.

Ряд поховань могильника біля с. Завітне відображує змішаність обряду. Наприклад, в ґрунтовій ямі № 8 небіжчик лежав скорченим на правому боці, орієнтований головою на південний схід, але в той же час поблизу нього була знайдена сарматська курильниця. Орієнтація в некрополі, в основному, стійка: 60% похованих покладені головою на південний захід — положення досить поширене в сарматських похованнях ранньої та середньої доби²⁶, як і південна і південно-східна орієнтації.

Найбільш виразні елементи сарматської культури помічаються в II ст. н. е. Це, напевне, слід зв'язувати з проникненням в Північне Причорномор'я нової хвилі сарматів. В Криму збільшується населення, виникає ряд нових городищ, селищ і зв'язаних з ними могильників. Все це відбивається і на культурі місцевого населення. В некрополі біля с. Завітне виявлено ряд особливостей: поховання в колодах, небіжчики, обгорнуті в кошму, кістяки з схрещеними ногами, підсипка з вугілля та крейди. Серед інвентаря зустрінуто мечі з кільцевим навершям, бронзові підвіски, сарматські дзеркальця, ліпні курильниці. На вплив античності вказують поховання немовлят в амфорах²⁷, значна кількість червонолакового, буроголакового посуду, амфор і ювелірних виробів, привезених з Херсонесу. Багатий і різноманітний інвентар похо-

²⁴ И. В. Синецки. Древние памятники в низовьях Еруслана.— МИА, № 78. М., 1960, стор. 59—60.

²⁵ Н. П. Шульц. Отчеты об археологических исследованиях в Евпаторийском районе в РСФСР в 1934—36 гг.— Археологические исследования в РСФСР за 1934—36 гг. М., 1941, стор. 274; Н. О. Богданова. Могильник I ст. до н. е.— III ст. н. е., стор. 106.

²⁶ В. П. Шолов. Вказ. праця, стор. 458.

²⁷ Д. Б. Шолов. Некрополь Танаиса.— МИА, № 98. М., 1961, стор. 88.

вань виділяється характерною рисою: лише у чотирьох похованнях із 250 знайдено мечі, що свідчить про мирний характер населення. Другою відзнакою могильника є кам'яні стели з антропоморфними зображеннями²⁸, що може свідчити про належність похованих до видатних осіб, а також про соціальну диференціацію. Останнє яскраво підтверджується багатим інвентарем в окремих похованнях, зокрема знахідками золотих виробів: сережок, нагубників, наочників, підвісок, бляшок тощо.

Чорноріченський могильник²⁹. Тут розкопано 38 підбійних могил, сім склепів, сім ґрунтових ям, 33 трупоспалення в урнах. Така різноманітність поховального обряду вказує на неоднорідність населення, якому належав некрополь. Деякі підбійні могили датуються I—II ст. н. е. (№ 67—68), проте більшість з них відноситься до II—III ст., тоді як склепи виникають на рубежі III—IV ст. (№ 6, 40, 53) і існують в V ст. н. е.

Склеп № 64 найпізніший в могильнику. Дата його визначається інвентарем, на жаль, розграбованим. Збереглися лише амфора IV—V ст.³⁰, бронзова пряжка, аналогії якій відомі в пізньосарматських похованнях Поволжя, Боспору, а також срібна пряжка з прямокутним щитком, орнаментованим рослинним візерунком. Останні з'являються в Причорномор'ї у V ст. н. е. і поширюються в Криму в ранньому середньовіччі³¹.

На те, що в склепах ховали багатих осіб, вказує значна кількість цінних речей. Наприклад, в склепі № 6 була похована жінка з великою кількістю речей, серед яких — перстень з сердоліковою гемою, золоті сережки, наочники. Тут же знайдено і бронзове дзеркальце з петелькою для підвішування. Як відомо, такі дзеркала досить поширені в сарматських похованнях Нижнього Дніпра, Дону і Кубані та Нижнього Поволжя³². В похованні зустрінуто бронзова ойнохоя з залізною ручкою і свинцевими ніжками; цей тип рідко зустрічається в Причорномор'ї³³. Така посудина знайдена ще в могильнику Хараксу разом з чотирма монетами: Фофорса (286—297 рр.), Гордіана III Антоніана (238—244 рр.) і Максиміана (286—305 рр.)³⁴. Склеп № 6, судячи за аналогіями, можна датувати III — початком IV ст.

Деякі підбійні могили виділяються багатством інвентаря (№ 35), що свідчить про широкі торгові зв'язки місцевого населення: глиняний посуд черняхівського типу вказує на зв'язки з Придніпров'ям; фібули з емаллю на зв'язок з Ольвією та Кавказом³⁵. В тому ж могильнику поховання в простих прямокутних або овальних ямах були без речей. Очевидно, так ховали слуг або рабів.

Трупоспалення в урнах і амфорах супроводжувались невеликою кількістю речей.

Населення району, певно, займалось, в основному, мирною працею, оскільки зброя в могилах зустрічається дуже рідко: один меч, два на-

²⁸ Н. А. Богданова. Две стелы из могильника у с. Заветное в Крыму.— СА, № 2, М., 1961, стор. 249—252.

²⁹ В. П. Бабенчиков. Чорноріченський могильник, стор. 90—123.

³⁰ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83, М., 1960, табл. XXXVIII, рис. 95.

³¹ А. А. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес.— МИА, № 63, М., 1959, стор. 267, рис. 134; В. В. Кропоткин. Могильник Суук-Су.— СА, № 1, М., 1959, рис. 2.

³² А. Н. Хазанов. Генезис сарматских бронзовых зеркал.— СА, № 4, М., 1963, стор. 66.

³³ А. И. Мелюкова. Сарматское погребение из кургана у с. Олонешты.— СА, № 1, М., 1962, стор. 200.

³⁴ В. Д. Блаватский. Раскопки Харакса в 1931, 1932 и 1935 гг.— ВДИ, № 2/3, М., 1938, стор. 327.

³⁵ А. И. Фурманська. Фібули з розкопок Ольвії.— Археологія, т. VIII, К., 1953, стор. 87, табл. VI, 2, 8.

конечники списів, один кинджал. Лише в похованні № 56 і в склені № 77 були поховані, очевидно, воїни-вершники: там знайдені вудила, псалії, пряжки від вуздечкового набору.

В могильнику спостерігається змішаність обряду. В двох випадках (поховання № 72 і 63) небіжчики лежали скорченими на правому боці з переважною південно-східною орієнтацією, але зустрічається і західна (поховання № 29 і 32).

Виділити інвентар, характерний для скіфів, неможливо, оскільки, дякуючи нівелюючому рубанку римської культури в перших століттях нашої ери, масовий матеріал стирає етнічні межі. Один і той же червонолаковий посуд, амфори, фібули, браслети і персні зустрічаються в різноманітних похованнях півдня нашої країни. Виключенням є лише ліпна кераміка, яка довго зберігає свої етнокультурні ознаки, а також окремі речі, властиві тій чи іншій культурі (наприклад, сарматські бронзові підвіски, дзеркальця).

Більшість померлих Чорноріченського могильника поховано за сарматським звичаєм. Поховані витягнуті на спині, одна або обидві руки лежать на стегні чи на тазових кістках (поховання № 35, 45, 86, 87), ноги подекуди схрещені (поховання № 36, 59, 74). Зустрічається підсіпка з вугілля (поховання № 3), обгортання похованого в кошму (поховання № 58). Є поховання в дерев'яних колодах. За формою колоди Чорноріченського могильника близькі до сарматських колод Нижнього Поволжя³⁶. Все це свідчить про значне посилення сарматизації місцевої культури і проникнення в ці райони сарматського етнічного елементу. Наприклад, в одній з підбійних могил був знайдений деформований череп. Відомо, що у сарматів Нижнього Поволжя у II—IV ст. н. е.³⁷ досить поширена деформація черепів.

Сарматизація яскраво проявляється в наявності бронзових дзеркал (склеп № 6), сарматської кераміки з зооморфними ручками (склеп № 40), пряжки з сарматським знаком (поховання № 69), колець і підвісок з шишечками тощо. В окремих випадках в одній і тій же могилі простежуються повторні поховання, виконані за різними обрядами. Наприклад, в підбійній могилі № 59 похований, очевидно, обгорнутий в кошму, витягнутий, із схрещеними ногами, орієнтований головою на північний схід. В цій же могилі було повторне поховання — трупоспалення в урні. Урною в даному випадку була ліпна посудина з сірої глини, аналогії якій відомі в сарматських похованнях Поволжя³⁸.

Наявність трупоспалень в Чорноріченському могильнику, на наш погляд, не дає підстав твердити, як вважає В. П. Бабенчиков, про проникнення сюди слов'ян в перші століття нашої ери. Тим більше, що ліпні урни близькі до сарматського посуду. Так, урна з поховання № 88 має аналогії в сарматських похованнях Південного Приуралля і Нижнього Поволжя³⁹, аналогії має і урна з поховання № 21.

Заслуговує на увагу орієнтація поховань могильника; 81% похованих лежали головою на північний схід. Подібна орієнтація відома в античних некрополях Ольвії і Херсонесу⁴⁰. Це явище, як і обряд трупоспалення, слід пояснити близькістю Херсонесу і впливом античного світу.

Закінчуючи опис Чорноріченського могильника, слід сказати, що він розкопаний далеко не повністю. Досліджено, приблизно, 1/10 його

³⁶ В. П. Бабенчиков. Вказ. праця, табл. III, рис. 15; И. В. Сяницын. Вказ. праця, стор. 42, рис. 14.

³⁷ В. П. Шилов. Вказ. праця, стор. 492.

³⁸ М. П. Абрамова. Сарматська культура II в. до н. е.—I в. н. е.—СА, № 1. М., 1959, рис. 10; И. В. Сяницын. Археологические исследования Заволжского отряда.—МИА, № 60. М., 1959 г., стор. 109, рис. 34, 2.

³⁹ К. Ф. Смирнов. Быковские курганы —МИА, № 78. М., 1960, стор. 214, рис. 17, 15.

⁴⁰ Д. Б. Шелов. Вказ. праця, стор. 92.

частини. Дальші розкопки могли б значно доповнити наші відомості про цей район.

Інкерманський могильник. Матеріал Інкерманського могильника опублікований⁴¹, тому ми зупинимось лише на загальних питаннях. Поховальні споруди Інкерманського могильника різні: підбійні могили, ґрунтові ями і земляні склепи. Підбійні могили становлять більшість (26 із 50 поховальних споруд). Вони являють собою вузьку (0,6—0,7 м), звичайно глибоку (від 1,5 до 3 м) вхідну яму, орієнтовану на південний схід або на південний захід, перекриту кам'яними плитами. За формою такі могили наближаються до сарматських підбійних могил Нижнього Поволжя (рис. 6, 4).

Другий тип поховальних споруд репрезентований ґрунтовими могилами двох форм: вузькі, іноді звужені до ніг ями (1,9×0,5 м) поширені у сарматів Поволжя II—IV ст. н. е. та ями з заплечками, перекриті зверху кам'яними плитами. Останні характерні для сарматських поховань Приуралля та Нижнього Поволжя⁴² і досить поширені в античних некрополях Північного Причорномор'я.

В Інкерманському некрополі такі ж або з прямими стінками ями розширені до дна і набувають в поперечному розрізі грушовидної форми.

Земляні склепи Інкерманського могильника мало чим відрізняються від склепів Ескі-Кермена⁴³ і ранніх склепів Баклинського могильника біля с. Скалисте (рис. 6, 5, 6). Вони, звичайно, глибокі і мають довгий дромос.

Більшість похованих в могильнику орієнтовано головами на схід. Це положення не характерне для пізніх сарматів, але воно, поряд з північно-східною орієнтацією, панує в античних некрополях Північного Причорномор'я⁴⁴. Крім того, в шістьох випадках поховані лежали головами на північ, а в чотирьох — на північний захід, в двох — на південь. Така орієнтація типова для пізніх сарматів. В підбійній могилі № 16 (1941 р.) похований лежав головою на захід. Випадків трупоспалення в могильнику не засвідчено. Поховані, як правило, витягнуті, в деяких випадках (підбійна могила № 14, ґрунтова № 18 і № 44, склеп № 1 — 1941 р.) скорчені на правому боці. В склепі № 1 один кістяк лежав на лівому боці витягнутим, другий — на спині із скорченими ногами, третій — на правому боці із скорченими ногами, четвертий — витягнутий на спині. Серед поховального інвентаря велика кількість зброї. За виключенням окремих поховань, біля кожного кістяка знаходились меч, кинджал, один або декілька ножів. Наприклад, в склепі № 25 виявлено уламки меча і п'яти залізних ножів. Як вірно вказує Є. В. Веймарн, мечі з цього могильника аналогічні сарматським південного Приуралля і Боспору.

Червонолаковий посуд могильника близький посуду Херсонеса і Боспору. Нечисленний ліпний посуд подібний до сарматського посуду II—III ст. Північного Кавказу⁴⁵ та кераміки ранніх склепів Баклинського могильника. Пряжки невеликих розмірів із круглого в розрізі дроту з прямокутним або овальним щитком, інколи без нього, а також залізнi прямокутні пряжки III—IV ст. н. е. знаходять широкі аналогії в Північному Причорномор'ї та за його межами. Фібули з підв'язаною

⁴¹ Є. В. Веймарн. Інкерманський могильник.— АП, т. XIII. К., 1963, стор. 15—42; його ж. Раскопки Инкерманского могильника в 1948 г.— История и археология древнего Крыма. К., 1957, стор. 219—237.

⁴² К. Ф. Смирнов. Курганы у с. Иловатовка и Политотдельское.— МИА, 60. М., 1959, стор. 318.

⁴³ Н. И. Репников. Раскопки Эски-Керменского могильника в 1928—1929 гг.— ИГАИМК, т. XII, вып. 1—8. М., 1932, стор. 161, рис. 30, 31.

⁴⁴ Д. Б. Шелов. Вказ. праця, стор. 92.

⁴⁵ Е. И. Крупнов. Новый памятник древней культуры Дагестана.— МИА, 23. М., 1951, стор. 218, рис. 9. 1.

ніжкою, уламки бронзових дзеркал, амфори та монети дозволяють датувати могильник III—IV ст. н. е.

Слід ще раз підкреслити велику кількість мечів і кинджалів в могильнику. Жодний некрополь перших століть нашої ери в південно-західному Криму не дає їх в такій кількості. Очевидно, що збільшення

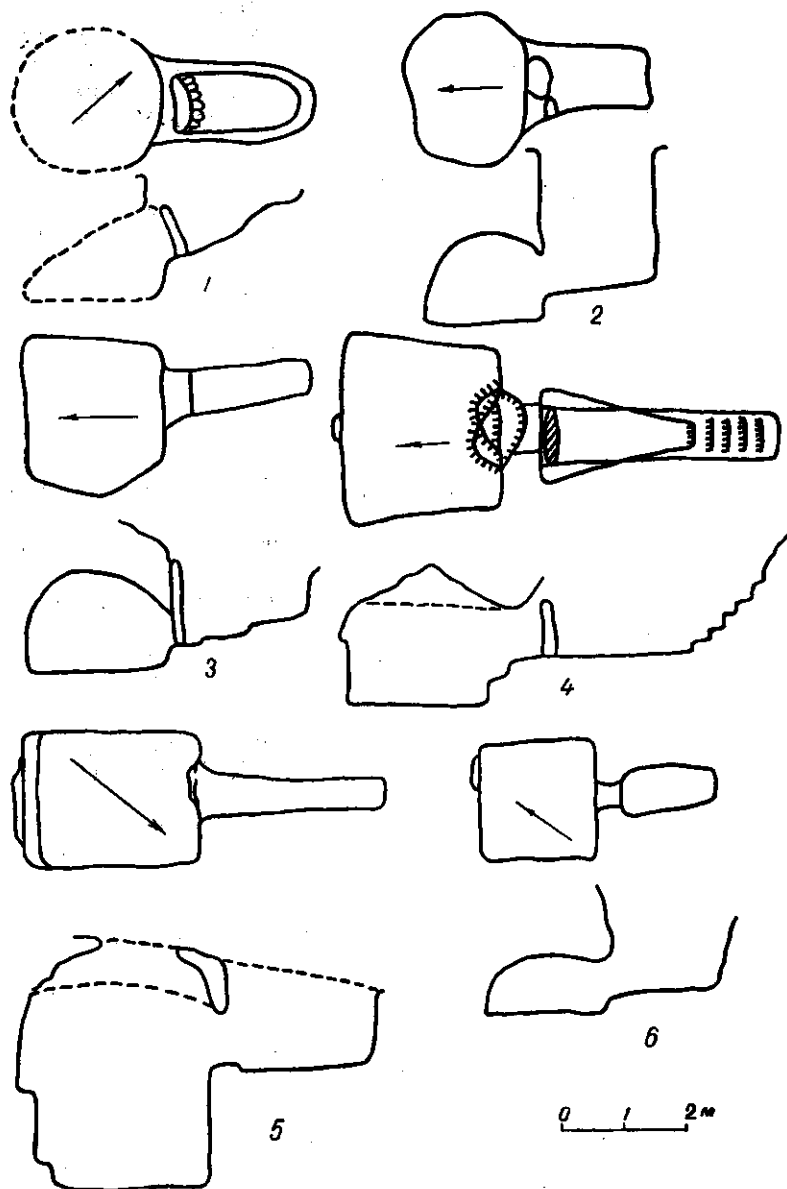

Рис. 6. Форми склепів.

1—Неаполь Скіфський (склеп № 17); 2—Золота Балка (склеп № 18); 3—Чорноріченський (склеп № 77); 4—Інкерманський (склеп № 10); 5—Баклінський (склеп № 495); 6—Ескі-Кермен (склеп № 50).

зброї в могилах пов'язується з вторгненням готських і гуннських племен IV ст. Із середовища місцевого населення, в поселеннях, розміщених, очевидно, вздовж торгових шляхів чи у важливих стратегічних пунктах, цього часу могла виділитись військова дружина. Можливо, з одним із таких поселень був пов'язаний Інкерманський могильник. В цьому некрополі спостерігається також майнова та соціальна дифе-

ренціяція. В порівнянні з підбійними могилами, склепи відрізняються великою кількістю та кращою якістю інвентаря.

Окрім перерахованих могильників і впускних поховань, в південно-західному Криму відомі окремі поховання перших століть н. е. Деякі з них згадуються в літературі, інші — не опубліковані. Ці випадкові поховання відкриті в долинах Альми, Качі, Бельбека, а також в Інкерманській долині. На сьогодні нам відомо 10 таких поховань. Крім того,

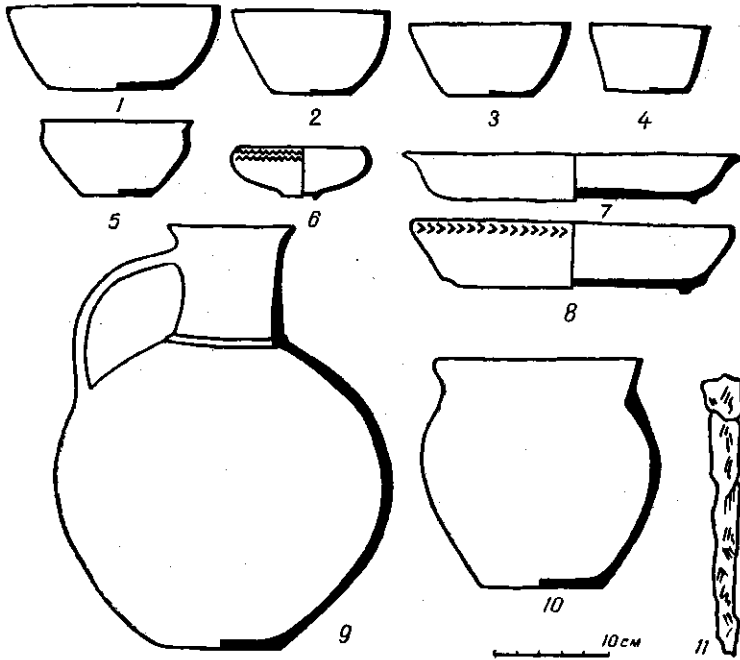

Рис. 7. Знахідки з поховання біля с. Мангуш.

Г. І. Мосберг виявлені могильники поблизу с. Четкари на Качі та Біюк-Каралез на Бельбеці⁴⁶. З 10 згаданих поховань розглянемо знахідки біля с. Мангуш⁴⁷. Тут, у 1912 р., під час оранки було відкрито могильник. На жаль, відомостей про характер і кількість відкритих поховальних споруд не збереглося. Речі з поховань, 15 різноманітних посудин, два уламки залізних мечів, уламок залізного ножа, дві невеликих залізних сокирки і фрагмент бронзової шийної гривни⁴⁸, потрапили до Таврійської Вченої комісії.

П'ять ліпних глибоких підлощених мисок із сірої глини (рис. 7, 1—5) мають досить поширену форму. Два лошених горшечки приземкуватої форми (рис. 8, 1, 2) близькі до знайдених в Фанагорії⁴⁹, форма третього горщика (рис. 7, 10) широко відома з сарматських поховань. Цікавий підлощений глек із сірої глини з циліндричною шийкою і валиком на переході до плічок. Квадратна в розрізі ручка має ледве передані відростки — стилізовані лапи (рис. 8, 3). Глечики з ручками у вигляді стилізованих звірячих лап відомі в сарматських

⁴⁶ Г. І. Мосберг згадує цілий ряд могильників, відомості про які зовсім туманні.

⁴⁷ ИТУАК, вып. 49. Симферополь, 1913, стор. 271; Н. И. Репников. Вказ. праця, стор. 377; Г. І. Мосберг. Вказ. праця, карта, рис. 1.

⁴⁸ Зберігаються в Симферопольському краєзнавчому музеї; загублено посудину, ніж і сокирку.

⁴⁹ И. Т. Кругликова. Фанагорийская местная керамика из грубой глины.— МИА, № 19. М., 1951, стор. 33, рис. 6—8.

похованнях⁵⁰. Йому аналогічні глечики з Баклинського могильника, розташованого в долині р. Бодрака.

Ліпний посуд подібного профілю рідко зустрічається в Криму. Посудина близької форми виявлена в могильнику I—II ст. біля с. Озерне.

Серед ліпного посуду Мангушського могильника є одна велика посудина (рис. 7, 9) з кулястим тулубом і високою циліндричною шийкою з невеликим розтрубом. Подібні посудини є в сарматських

Рис. 8. Знахідки з поховання біля с. Мангуш.

похованнях Нижнього Поволжя⁵¹. Більш близькі аналогії відомі з сарматських поховань Північного Кавказу⁵². Крім ліпного посуду, в Мангушському могильнику знайдено червонолакову миску з насічками на зовнішній поверхні, виконаними зубчастим штампом (рис. 7, 6) і три червонолакових блюда (рис. 7, 7, 8). Цей посуд має багато аналогій серед червонолакової кераміки III—IV ст. н. е.⁵³ Крім того, знайдено: уламки двох дволезвих мечів (рис. 7, 11), фрагмент бронзової гривни, зробленої з квадратного, в розрізі дроту (рис. 8, 5), невелика сокирка (рис. 8, 4), що має аналогію в могильнику з Хараксу, де подібна сокирка знайдена разом з монетами Максиміана (286—305 рр.) та Костянтина I (305—337 рр.)⁵⁴.

⁵⁰ Н. В. Анфимов. Земляные склепы сарматского времени в грунтовых могильниках Прикубанья.—КСИИМК, вып. 16. М., 1947, рис. 53.

⁵¹ И. В. Сеницын. Вказ. праця, стор. 38, рис. 139, 2.

⁵² К. Ф. Смирнов. Новые данные по сарматской культуре Северного Кавказа.—КСИИМК, вып. 32. М., 1950, рис. 35, 10.

⁵³ Т. Н. Книпович. Краснолаковая керамика первых веков н. э.—МИА, № 25. М., 1952, стор. 319, рис. 12, 1.

⁵⁴ Д. Б. Блаватский. Харакс.—МИА, № 19. М., 1951, стор. 268, рис. 10, 4.

Розглянуті знахідки дозволяють датувати могильник біля с. Мангуш III—початком IV ст. н. е. Наявність серед інвентаря мечів і бойових сокирок дає можливість припустити, що в одній чи двох могилах були поховані воїни. Знахідки предметів озброєння вказують на тотожність могильника з Інкерманським некрополем. Очевидно, в III—IV ст. населення річкових долин змушено було взятись за зброю.

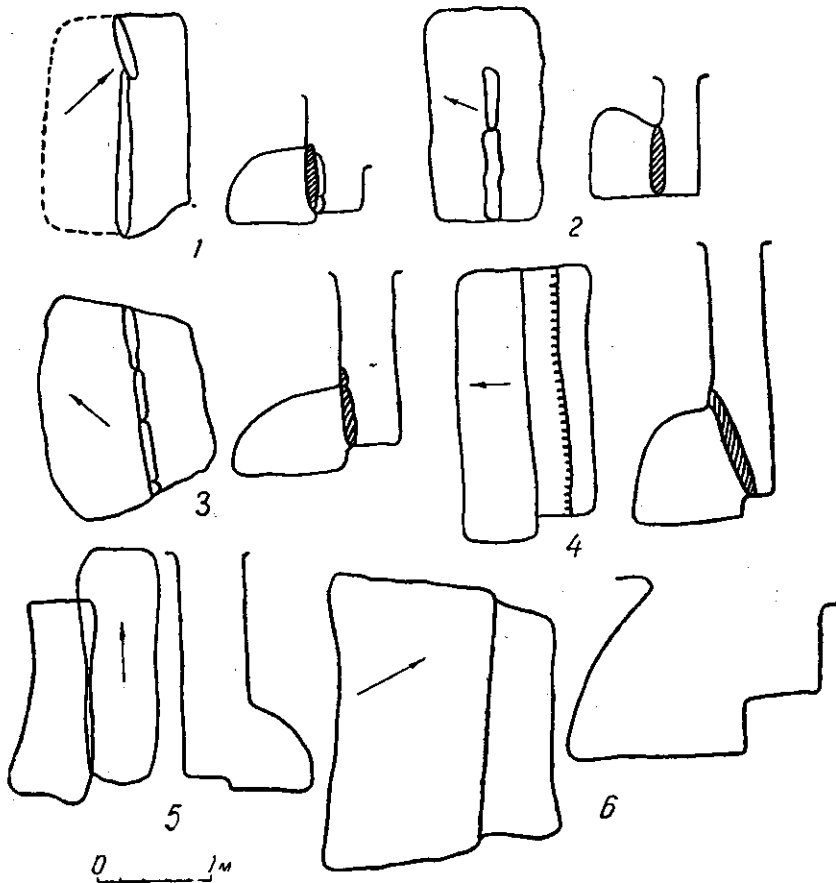

Рис. 9. Форми підбійних могил:

1 — Неаполь Скіфський; 2 — с. Завітне; 3 — Чорноріченський; 4 — Інкерманський;
5 — Нижнє Поволжя; 6 — Бакла.

Таким чином, ми розглянули ряд могильників I—IV ст. н. е. Їх матеріал яскраво характеризує послідовність розвитку релігійних уявлень і зв'язаних з ними поховальних обрядів: скіфський ритуал — засипка могильної ями камінням, колективні поховання — поступово змінюються сарматськими, яким властиві обгортання покійників у кошму, схрещення ніг, поява деформованих черепів. Курганні поховання змінюються ґрунтовими могильниками з різними типами поховальних споруд. Основною формою поховальної споруди в перші століття н. е. стає підбійна могила з вузькою входною ямою (рис. 9, 1—5).

Особливою глибиною входних ям виділяються підбійні могили Інкерманського некрополя (рис. 9, 4), що наближує їх до сарматських підбійних могил Нижнього Поволжя. Підбійні могили з'являються в Криму, очевидно, в зв'язку з проникненням сарматів в I ст. н. е. і існують тут до VIII ст., хоча форма їх трохи змінюється (рис. 9, 6).

Склепи з'являються значно пізніше, не раніше III ст. н. е., причому їх небагато. Наприклад, в могильнику біля с. Завітне на 250 могил е

всього лише один склеп, датований IV ст. н. е. Виключенням є Неаполь Скіфський, де більшість поховань в склепах. Вони існують там одночасно з іншими поховальними спорудами⁵⁵. Це пояснюється традицією у скіфів ховати в камерах, звичаєм робити колективні поховання, а також і тим, що в Скіфській державі у ранні часи з'являється привілейована верхівка суспільства. В Криму, так як і на Кубані⁵⁶ і Нижньому Дніпрі⁵⁷, в склепах ховали завжди знатних представників суспільства.

Форма розглянутих склепів (рис. 6, 3—6) відрізняється від круглих і овальних в плані скіфських склепів Золотої Балки⁵⁸ (рис. 6, 2), склепів поблизу м. Миколаєва⁵⁹ і деяких ранніх земляних склепів Неаполя Скіфського (рис. 6, 1).

Могили, облямовані плитами, представлені в некрополях поблизу с. Завітне і Бельбек I, причому, в останньому становлять більшість. Як вже зазначалось, походження таких могил слід довіязувати з сарматами, а облямування могильних ям плитами всередині пояснюється, в даному випадку, античними традиціями. Слід зазначити, що ані ям подібної форми, ані ям, облямованих всередині плитами не відомо в сарматських похованнях Нижнього Дніпра. В той же час такі поховальні споруди є на Північному Кавказі. Можливо, в цьому слід вбачати проникнення в Крим якоїсь групи сарматів саме з Північного Кавказу. Сармати проникали до Криму, очевидно, двома шляхами: з причорноморських степів Нижнього Дніпра через Перекопський перешийок та з Дону і Кубані через Боспор. Це підтверджується і даними антропології: в краніологічному матеріалі спостерігається спільність і з Нижнім і Середнім Дніпром, і з Північним Кавказом⁶⁰.

По письмовим джерелам сармати вперше з'являються в Криму на рубежі III—II ст. до н. е. Про них розповідає відома новела про царицю Амагу, що виступила на стороні херсонесців проти Скіфії⁶¹ та місце в декреті на честь Діофанта (кінець II ст. до н. е.), де сарматів називають союзниками скіфів⁶².

При складанні договору (179 р. до н. е.) між Понтійським царем Фарнаком I і Херсонесом посередником був сарматський цар Гатал⁶³. Більш пізні джерела — напис з Херсонесу, що відноситься, очевидно, до I ст. н. е., повідомляє про напад на Херсонес царя, очевидно, скіфського, який виступив разом з савроматами та іншими союзниками⁶⁴. Другий же напис II ст. н. е.⁶⁵ згадує сарматських вождів.

Виходячи з цих даних, можна вважати, що на рубежі III—II ст. до н. е. сармати були близькими сусідами кримських скіфів, могли відігравати політичну роль в скіфській державі і поступово проникали в скіфське середовище. До рубежу нашої ери відносяться підкурганні сарматські поховання (на околиці Севастополя і впускні поховання біля

⁵⁵ Э. А. Симонович. Вказ. праця, стор. 35.

⁵⁶ Н. В. Анфимов. Вказ. праця, стор. 157.

⁵⁷ М. Ebert. Ausgrabungen bei dem Gorodok Nikolajewka am Dnjepr.— *Präehistorische Zeitschrift*, Bd. V. Berlin, 1913.

⁵⁸ А. В. Добровольський. Розкопки ділянок АІГ та могильника Золото-балкинського поселення рубежу н. е. в 1951 і 1952 рр.— АП, т. IX, К., 1960, стор. 155, рис. 7.

⁵⁹ М. Ebert. Вказ. праця, рис. 99.

⁶⁰ К. Ф. Соколова. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини.— АП, т. XIII. К., 1963, стор. 126, 127. Можливо, про проникнення сарматів з Боспору свідчить могильник з сарматськими речами, відкритий розкопками у 1957 р. в районі Нейзаца (нині с. Красногірське Білогірського району). Матеріал не опубліковано, речі знаходяться в фондах відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР.

⁶¹ Полиэн. VIII, 56, I, стор. 568.

⁶² IOSPE, I², 352.

⁶³ IOSPE, I², 402.

⁶⁴ IOSPE, I², 369; А. И. Тюменев. Херсонесские этюды, IV.— ВДИ, № 2. М., 1950, стор. 56.

⁶⁵ IOSPE, I², 54.

колгоспу «Комінтерн»), які археологічно підтверджують перший ранній період проникнення сарматів в південно-західний Крим.

В II ст. н. е. в Криму різко збільшується населення. З'являються нові городища, селища і могильники. Могильники і поселення елліністичного часу на розглянутій території нам невідомі, за виключенням городища Усть-Альминського і Альма-Кермена, в той же час більшість поховань, перерахованих некрополів, датується II—III ст. н. е. Сарматський елемент в обряді поховання починає переважати: більшість похованих орієнтовано головою на південний схід або південний захід, з'являються деформовані черепи (Бельбек II, Інкерманський, Тібертинський могильники). Цими рисами визначається другий період.

Третій період характеризується проникненням в Північне Причорномор'я у IV—V ст. н. е. сармато-алан. У цей час з'являються речі поліхромного стилю. Змішаність поховальних обрядів в перших століттях нашої ери свідчить про неоднорідність населення півострова.

Таким чином, пізньоскіфська культура в Криму являє собою конгломерат етнокультурних елементів, в якому, починаючи з II ст. н. е., все більшу роль відіграє сарматський елемент. Сильна сарматизація відбувається, головним чином, за рахунок збільшення чисельності сарматів в складі населення. В протилежність готам, що не донесли до Північного Причорномор'я своєї культури, сармати мали значний вплив на скіфів, особливо там, де античні традиції не були сильними. Вони не знищували рис місцевої, більш високої культури, а збагачували її новими елементами. На прикладі могильників біля с. Завітного, Бельбек I, Чорноріченського і Інкерманського, ми бачимо, що риси скіфського і таврського поховальних обрядів продовжують існувати: в ранніх некрополях вони виступають інтенсивніше, в пізніх — менше.

Підводячи висновок розглянутому, слід підкреслити складність політичних обставин в III—IV ст. н. е., пов'язаних з пересуванням, очевидно, під натиском готів і гуннів, землеробського населення річкових долин із передгір'їв в гірські райони півострова, де в III—IV ст. виникає ряд поселень і могильників, таких як Сахарна Голівка, Узень-Баш, Черес-Кермен. Крім того, очевидно, частина населення Криму переселилась в західні райони Причорномор'я, на Дунай, де в III—IV ст. н. е. спостерігається значний приплив сарматського населення⁶⁶.

Т. Н. ВЫСОТСКАЯ

ВОПРОСЫ ЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА НАСЕЛЕНИЯ ЮГО-ЗАПАДНОГО КРЫМА НАЧАЛА НАШЕЙ ЭРЫ

Резюме

В юго-западном Крыму известно довольно много курганов с впускными погребениями и грунтовыми могильниками первых веков нашей эры. Их материал характеризует последовательное развитие погребального обряда: на смену подкурганним захоронениям приходят грунтовые могильники с различными типами погребальных сооружений. Основной формой погребального сооружения становится подбойная могила с узкой входной ямой. Склепов немного и они появляются не ранее III в. н. э. Могила, облицованные плитами, представлены в некрополях у с. Заветное и Бельбек I.

Большинство погребений, рассмотренных могильников, относятся ко II—III вв. н. э. В это время в обряде погребений начинает преобладать сарматский элемент. Большинство погребенных лежат по сарматскому обычаю головой на юго-восток и юго-запад, появляются деформированные черепа, колоды, подсыпки из угля и мела. Материал могильников позволяет проследить различные этапы проникновения сарматов в Крым. В III—IV вв. н. э. население из степей и предгорий передвигается в горные районы полуострова, в места малодоступные кочевникам.

⁶⁶ Петре Аурелиан. Культура Черняхов.—Сынтана де Муреш в Малой Скифии. *Dacia*, VI. București, 1962, стор. 254.